

Վր. Երև. Լուս. Ժողով

ՎԱՐՁԱՏՐՈՒԱԾ ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ ՍԱՀՄԱԿ - ՄԵՄՐՈՊ 1912Ի ՄՐՅԱՆԱԿԱԻ

ՎԱՀԱՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

(1512-1933)

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԱԶԳԱՅԻՆՔ

Դ.

1 — ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱԹՈՆ	Դ. Ս. ՕՏԵՄՆԻ Դամբանական
2 — ՄԿՐՏԻՋ ԱՄԻՐԱ ՃԷԶԱՅԻՐԼԵԱՆ	2 պատկերով
3 — ՖԻԶԻԲԱ ՊՈՂՈՍ ՊԱՏՈՒԵԼԻ	2 »

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՄԱՅՆԱՇԱՐ ԹԻԻ 17

Բ. ՀԱՏՈՐ

Պրակը 2.50 Ե. Դ.

1933

ԳՐԱՏՈՒՆ

ՎԱՀԱՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

18 Շարա Թէվֆիք, 18 — Դահիրէ

Տպագրութիւնն Յակոբ Փափազեան, 3, Մխոյան Սուլաբէս — Դահիրէ

Իբր գրական գեղեցիկ կտոր մը եւ Ա-
ղաթոնի կեանքը պատկերացնող
այնքան յաջող դրուագ մը,
կ'արსասպեմ 0սեան Գր-
իգոր Էֆ. խօսած
դամբանականը:

Այս մարդը որուն այս բաղմունքները
մարդկության ու բարեկամության յետին
մեծարանքը մատուցանելու եկած է, ընդ-
հանուր համակրության փառաւոր ցոյցերով
չընկալաւ իր ընտրած համեստ գիւղին
համեստ գերեզմանը մէջ իջնալու հա-
մար: Փառաց կոչեալ չէր ի ծննդենէ Աղա-
թոն էֆէնտին, աշխատութիւնն ու գիտու-
թիւնը բարձրացուցին զինքը, իր տաղան-
դովը Տէրութեան պաշտօններու մէջ մինչև
հիմա քրիստոնէից անմատչելի բարձրու-
թեան մը հասաւ, իր բնաւորութեամբը
ընդհանուր հասարակութեան սիրելի անձ
եղաւ և սկզբունքներովը իր ազգին յա-
ռաջդիմութեանը ծառայեց:

Թող ուրիշներ յակճիռս մեան իր
փառքին առջին և իր տաղանդն ու բնա-
ւորութիւնը զրուատեն, իսկ ես, որ շարու-
նակ տասն և չորս տարի իրեն հետ զաղա-
փարաց հաղորդակցութեան մէջ ապրեցայ,
իր գերեզմանին վրայ կ'ուզեմ միայն հռչա-
կել ինչ որ իր կեանքին մէջ մասնաւոր սի-
րով սիրեցի, իր սկզբունքները: Շատեր
կան՝ որ սկզբունք ունինք կ'ըսեն, այլ քա-
նինք՝ կան որ կը գեղեցին: Աղաթոն է-
ֆէնտին ամէն պարագային ու ամէն վիճա-
կի մէջ հաւատարիմ մեաց իր սկզբունքնե-
րուն, և միայն ի պահանջել հարկին արտա-
քին ձեւը միայն զոհելով՝ անսասան կեցաւ
իր ներքին համոզմանցը մէջ: — Ոչ ոք ա-
ւելի զրական կերպով կ'ըմբռնէ ազատու-
թեան յարգն և արժէքը՝ քան տնտեսագէտ
մը: Աղաթոն էֆէնտին այս գիտութեան
ուսմանը մէջ՝ որ իր կեանքին մեծ մասը
զբաղեցուցած է, քաղեց իր բոլոր ոյժը ա-
զատութեան հաւատալու համար:

Ինք այն մարդոցմէն չէր որ վերաց-
եալ բանի մը համար կը վառուին, չունէր
իր ներսիդին այն անդիմադրելի խանդը
որ խորհրդածութենէ առաջ կ'անցնի և որ

ապացոյց չի փնտռեր հաւատալու ու յարեալ
համար, իրեն համար ազատութիւնը թուա-
բանական ճշմարտութիւն մըն էր: — Աղա-
թոն էֆէնտին պատմութեան իմաստասի-
րութենէն լաղած էր ոչ նուազ նուիրական
սկզբունք մը, այն է յառաջդիմութեան
սկզբունքը: Մարդկութեան ընթաց-
քը պատմութեան մէջ անյարիւր և
աղիւստեղի գիպուածոց շարք մը չէ:
Մարդկութիւնը վայրենութեան վիճակէն
սկսելով միշտ լաւագոյն վիճակի մը գիւնած
է, և իւրաքանչիւր դար մարդկային յա-
ռաջդիմութեան այս մեծ գործողութեան
մէջ իր բաժինն ունեցած է: Այս ճշմար-
տութենէն կը ծագի իւրաքանչիւր մարդու
համար պարտաւորութիւն՝ մարդկութեան
յառաջդիմութեանն աշխատելու, առանց
հայրենիքի ու ազգի խտրութեան: Սոյն ըս-
կզբունքները՝ որոնց երբեք չստեց Աղաթոն
էֆէնտին կեանքը, գիտցաւ նա վերածել
նաեւ Ազգային վարչութեան վերաբերեալ
խնդրոց, և այս մասին մատուցած ծառա-
յութիւնները չպիտի մոռցուին: Ուրիշ ծա-
ռայութիւն մը՝ որ մանաւանդ իր նոր ըն-
դունած պաշտօնէն ետեւ պիտի կրնար մա-
տուցանել, այն է որ ինք մեծապէս պիտի
նպաստէր հայերը օր օրի աւելի սիրելի ու
յարգելի ընելու Տէրութեան առջև...:
Բայց իր պաշտօնական ընթացքին երբ նոր
բարձունքն էր թեւակոխած, երբ այնքան
աշխատութեան լիով վարձքը կ'ընդունէր
ճշմարտագէտ ազատամիտ վեհապետէ մը՝
անոր խորհրդոցը մէջ բաղմունք մեծ պատ-
ւոյն արժանանալով, և երբ ընդհանուր հա-
սարակութիւնն իսկ ու Եւրոպա եռանդա-
գին ծափահարութեամբ կ'ողջունէր իր
ընտրութիւնը, և իր սիրելի ազգն ու բաղ-
մաթիւ բարեկամները՝ ինչպէս նաեւ Տէրու-
թիւնն անհամբեր կը սպասէին իր փառա-
ւոր դարձին, և ահա՝ անողոքելի անգութ
հիւանդութիւն մը երեք ամիս չարաչար
տանջելէն ետեւ զինքը, խլեց կորզեց բոլո-
րովին, և այնքան մեծութենէն անունը մի-
այն թողուց աշխարհի վրայ: Աղաթոն
էֆէնտին ոչ եւս է...:

Առանկ ահա աշխարհիս սկիզբէն
ի վեր ընդհանուր անվերջանալի հոսանք մը
կը քշէ կը տանի ինչ որ կը ծնի փառք,
մեծութիւն, տաղանդ, ինչ բանի որ կը
յարի մարդս, ամէն բան կ'ոչնչանայ, աւել

յոյսերը, և Յ. Ամատեան որ երկրագործական Կոնսեանի վարժարանէն շրջանաւարտ վերադարձաւ:

Ինք զգալով ուսման կարեւորութիւնը՝ վերաշինեց Խառքիւղի Ա. Ներսէսեան վարժարանը:

Ճէզայիրեան Ներսէսեան վարժարանը նորոգելէն ետք (1836 - 1838) կը ձեռնարկէ բարեկարգութեան, վարժարանին նախակրթական մասին մէջ իրերաւարտութեան հզանակաւ դաս տրուել կը սկսի, իսկ ուսումնարանի աշակերտներուն ֆրանսերէն և իտալերէն լեզուները կ'աւանդուին, ինչպէս նաև զանազան ուսումնական, բացի մասնաւոր իտալացի դասատուէ մը կը դասաւսուցին նաև Եղիկեան Յովնանէս վարժապետ, Յովսէփ Վարդանեան (յետոյ Վարդան փաշա), Ֆիզիքա Պողոս պատուելի և Տ. Սահակեան Յովնանէս, Տ. Գէորգ Արծրունի՝ հայկաբանութեան և տրամաբանութեան դասախօս էր և Ճէզայիրեան ամիրային կողմէ վարժարանին տեսուչն, իր յորդոր երուն շնորհիւ վարժարանին ծախսերուն համար աւելն ամիս ամիրան 10,000 զրուշ կը վճարէր, դժբախտաբար այս փայլուն վիճակը հաղիւ 19 ամիս տեւած է, որովհետև հետեւեալ միջոցէպը բոլորովին վշտացուցած է բարեսիրտ ամիրան:

Մկրտիչ ամիրա խնջոյք մը կուտայ իր տան մէջ և կը հրաւիրէ բոլոր ամիրաները բացի Պալեան ամիրայէն, խնջոյքէն ետք բոլոր ամիրաները զպրոց կ'ելլեն, հոն ճառեր կը խօսուին հայերէն, ֆրանսերէն և իտալերէն լեզուներով և դասախարակութեան կարեւորութեան վրայ բանաստեղծութիւն մը կը կարդացուի Եղիկեան վարժապետէ յորինուած, բնա-

դիտական փորձեր կ'ըլլան և մոգական լապտերով ներկայացում մը կը տրուի, ասոր վրայ ամիրաները կ'ըսեն որ այս զպրոցը աշակերտներուն մոգութիւն կը սորվեցնէ և ամիս մը ետք ազգին երեւելիները Բերայի Ա. Երբորդութիւն եկեղեցին ժողովուելով կը հրաւիրեն նաև Մ. Բախչ ամիրան և դիտողութիւն կ'ընեն որ Ներսէսեան վարժարանին մէջ անհաւատութիւն և օտար լեզու կը սորվեցնեն: Մկրտիչ ամիրա այս ամբաստանութեանէն չափազանց վշտանալով կը կանչէ Արծրունի Տ. Գէորգը և Հովեան Նիկողոսը ու կ'ըսէ թէ «մինչև այս ամսադրու վարժապետներու և վարժարանին բոլոր ծախքերը գացէք սենեակէս առէք, այլեւս վարժարանի վրայէն իմ խնամատարութիւնս վերցուցած եմ»:

Այս անօրէնութեան վրայ վարժապետները կը հրաժարին, չառ մը դաւառացի աշակերտներ կը մեկնին վարժարանէն և կը մնան միայն զիւզին երկսեւ աշակերտները, Տ. Գէորգ հայր յուզեալ կը յորդորէ ծնողները որ զիմեն Ստեփաննոս Աղաւնի Պատրիարքին որպէս զի հրաւիրէ Ճէզայիրեանն չարունակելու իր արդիւնաւոր խնամատարութիւնը: Սակայն զիւզին մէջ զանուոյ ամիրաները, յայտնի թէ զազանի, խոչընդոտներ կը յարուցանեն սոյն ձեռնարկին արդիւնաւորութեան դէմ: Մկրտիչ ամիրա բարկանալով կը զիմէ Պատրիարքին անձամբ և կ'ըսէ. «Բնեցէ՛ք վարժարանը, տեսէք թէ ի՞նչ կայ, աղէկը, գէշը, օգտակարը, վնասակարը ձեզմէ կը սպասենք իմանալ»: Պատրիարքը կ'որոշէ երթալ տեսնել անձամբ վարժարանը, բայց ամիրաները մէջմէկ խոչընդոտ կը հանեն և վերջապէս

Պատրիարքարանէն ետալիս մը Խառքիւղ երթալով, Տ. Գէորգ Արծրունին Պատրիարքարան կը տանի ուրկէ կ'աքտորեն Չօրլու և այսպէսով Ճէզայիրեանի այնչափ զոհողութիւններով հաստատած և բարեկարգած վարժարանը իր փայլուն վիճակէն կ'իջնէ աննախանձելի դրութեան մը:

* *

Ինչպէս յիշեցինք Ամիրային մեծագոյն փափաքը ըլլալով երկրագործութիւն և մետաքսագործութեան տարածումը Թուրքիոյ մէջ, որ միշտ տարածումը վաճառականութիւն մը կարեւոր վաճառականութիւն մը եղած է Թուրքիոյ համար, այս մըտքով չառ մը օգտակար ձեռնարկութիւններ ունեցաւ, օգտակար թէ՛ երկրին և թէ՛ ազգին միանգամայն, մետաքսի չառ մը գործարաններ բանալ տուաւ ու այլեւայլ գրքերու ապագրութեան սատարեց որոնցմէ կարեւորներն են.

1. Մետաքսաբանութիւն, Յ. Կըրճիկեան (1846).— 2. Հանրացոյց պատկեր շերտմ պահելու.— 3. Կարճառօտ վարք Մեծին Նարոյէնի, Հիսարեան (1847).— 4. Ընթերցասիրութիւն, Չօրլու (1852).— 5. Մանր ուսմունք Բրիտանեական, Մարկոսեան (1855):

Իր ծննդավայրը Խառքիւղ ամենէն աւելի օգտուած է իր հանրային գործունէութենէն, ինք շինել տուած է Այվան-Սէրայ Փիրի-Փաշայի կամուրջը, որուն համար կ'ըսուի թէ ուսման անդամ ինք անցած է վրայէն ձիով և այդ պարագան պատճառներէն եղած է իբր փաստ ծառայելով իր թշնամիներուն: Կառավարութիւնը այս և ուրիշ պատճառներով քիչ ետք քանդած է այդ կամուրջը որուն գոյութիւնը կարեւոր էր:

Դարձեալ Խառքիւղի մէջ Գարա Աղաճի քարափը շինել տուած է, փոքրցները վերանորոգած և գիւղին բարեկարգութեան հոգածու գտնուած է:

Կառավարական շրջանակներու մէջ մեծ ազդեցութիւն ունէր շնորհիւ հոնաւորածանօթ Մեծ Եպարքոս Բէշիտ փաշայի որուն մտերիմն ու բարեկամն էր, Ճէզայիրեան անոր միջոցաւ մեծ դեր ունեցած է ազգ. գործերու մէջ և հրովարտակ հանել տալով կայսրէն՝ զրկած է Պատրիարքարան 1847 Մայիս 7 ին որով երկու ժողով հաստատուելու արտօնութիւն կը տրուէր, մէկը 20 աշխարհական անձերէ բաղկացած Գեազոյն ժողով որ հիմա քաղաքական ժողովն է, իսկ միւսը 14 եկեղեցականներէ բաղկացած Հոգեւոր ժողովը, որ հիմա կրօնական ժողովն է, այդ կերպով հիմնարկութիւնը կ'ըլլայ Ազգ. Սահմանադրական կարգերու: Այս երկու ժողովներուն Պատրիարքը պիտի նախագահէր և Գեազոյն ժողովոյ որոշումներուն գործադիրն էր Լօղօմեք անունով պաշտօնեայ մը (այժմու գործակատարը):

1847 Մայիս 9 ին իբր ժողովական Ճէզայիրեանի հետ կ'ընտրուին նաև Պալեան Կարապետ, վառօդապետ ամիրաները և Յ. Կրճիկեան և ուրիշներ, այս ժողովին կը մասնակցին նաև էմնաֆները:

Ճէզայիրեանի կարծիքները՝ ազգային շրջանակի մէջ միշտ գերակշռութիւն ունեցած են:

Համակիր եղած է Հայ Թատրոնին հաստատման և հակառակարդ հանդիսացած է ամիրաներէ չառերուն, որոնք խառնորոմութեամբ թատրոնին պէտք չէին տեսներ և որոնք ցաւալի է որ յաջողեցան փլցնել տալ առաջին հայ թատրոնը որ հաստատուած էր:

յոյսերը, և Յ. Ամատեան որ երկրագործական Կոնսեանի վարժարանէն շրջանաւարտ վերադարձաւ:

Ինք զգալով ուսման կարեւորութիւնը՝ վերաշինեց Սասգիւղի Ա. Ներսէսեան վարժարանը:

Ճէզայիրեան Ներսէսեան վարժարանը նորոգելէն ետք (1836 - 1838) կը ձեռնարկէ բարեկարգութեան, վարժարանին նախակրթական մասին մէջ իրերաւարժութեան եղանակաւ դաս տրուիլ կը սկսի, իսկ ուսումնականի աշակերտներուն Ֆրանսերէն և իտալերէն լեզուները կ'աւանդուին, ինչպէս նաև զանազան ուսմունքներ, բացի մասնաւոր իտալացի դասատուէ մը կը դասախօսէին նաև եղիկեան Յովնանէս վարժապետ, Յովսէփ Վարդանեան (յետոյ Վարդան փաշա), Ֆիզիքա Պօղոս պատուելի և Տ. Սահակեան Յովնանէս, Տ. Գէորգ Արծրունի՝ հայկաբանութեան և տրամաբանութեան դասախօս էր և Ճէզայիրեան ամիրային կողմէ վարժարանին տեսուչն, իր յորդոր երուն շնորհիւ վարժարանին ծախսերուն համար աւմէն ամիս ամիրան 10,000 զրուշ կը վճարէր, դժբախտաբար այս փայլուն վիճակը հաղիւ 19 ամիս տեւած է, որովհետև հետեւեալ միջոցէպը բոլորովին վշտացուցած է բարեսիրտ ամիրան:

Մկրտիչ ամիրա խնջոյք մը կուտայ իր տան մէջ և կը հրաւիրէ բոլոր ամիրաները բայի Պալեան ամիրայէն, խնջոյքէն ետք բոլոր ամիրաները դպրոց կ'ելին, հոն ճառեր կը խօսուէին հայերէն, ֆրանսերէն և իտալերէն լեզուներով և դաստիարակութեան կարեւորութեան վրայ բանաստեղծութիւն մը կը կարդացուի եղիկեան վարժապետէ յօրինուած, բնա-

գիտական փորձեր կ'ըլլան և մոգական լապտերով ներկայացում մը կը տրուի, ասոր վրայ ամիրաները կ'ըսեն որ այս դպրոցը աշակերտներուն մոգութիւն կը սորվեցնէ և ամիս մը ետք ազգին երեւելիները Բերայի Ա. Երբորգութիւն եկեղեցին ժողովուրդ կը հրաւիրեն նաև Մ. Բարիչ ամիրան և գիտողութիւն կ'ընեն որ Ներսէսեան վարժարանին մէջ անհաւատութիւն և օտար լեզու կը սորվեցնեն: Մկրտիչ ամիրա այս ամբաստանութիւնէն չափողանց վշտանալով կը կանչէ Արծրունի Տ. Գէորգը և Հովեան Նիկողոսը ու կ'ըսէ թէ «մինչև այս ամսու գլուխ վարժապետներու և վարժարանին բոլոր ծախքերը գացէք սենեակէս առէք, այլևս վարժարանի վրայէն իմ խնամատարութիւնս վերջուցած եմ»:

Այս անօրէնութեան վրայ վարժապետները կը հրաժարին, շատ մը դաւառացի աշակերտներ կը մեկնին վարժարանէն և կը մնան միայն գիւղին երկսեռ աշակերտները, Տ. Գէորգ հայր յուզեալ կը յորդորէ ծնողները որ դիմեն Ստեփաննոս Աղաւնի Պատարիարքին որպէս զի հրաւիրէ Ճէզայիրեանն չարունակելու իր արդիւնաւոր խնամատարութիւնը: Սակայն գիւղին մէջ գանուող ամիրաները, յայտնի թէ գաղտնի, խոչընդոտներ կը յարուցանեն սոյն ձեռնարկին արդիւնաւորութեան դէմ: Մկրտիչ ամիրա բարկանալով կը դիմէ Պատրիարքին անձամբ և կ'ըսէ. «Բնեցէ՛ք վարժարանը, տեսէք թէ ի՞նչ կայ, աղէկը, գէշը, օգտակարը, վնասակարը ձեզմէ կը սպասենք իմանալ»: Պատրիարքը կ'որոշէ երթալ տեսնել անձամբ վարժարանը, բայց ամիրաները մէյմէկ խոչընդոտ կը հանեն և վերջապէս

Պատրիարքարանէն ետտիւնի մը խոսքիւ երթալով, Տ. Գէորգ Արծրունին Պատրիարքարան կը տանի ուրկէ կ'աքսորեն Զօրլու և այսպէսով Ճէզայիրեանի այնչափ զոհողութիւններով հաստատած և բարեկարգած վարժարանը իր փայլուն վիճակէն կ'իջնէ աննախանձելի դրութեան մը:

Ինչպէս յիշեցինք Ամիրային մեծագոյն փափաքը ըլլալով երկրագործութիւն և մետաքսագործութեան տարածումը Թուրքիոյ մէջ, որ միշտ կարեւոր վաճառականութիւն մը եղած է Թուրքիոյ համար, այս մըտքով շատ մը օգտակար ձեռնարկութիւններ ունեցաւ, օգտակար թէ՛ երկրին և թէ՛ ազգին միանգամայն, մետաքսի շատ մը գործարաններ բանալ տուաւ ու այլևայլ գործերու ապագութեան սատարեց որոնցմէ կարեւորներն են.

1. Մետաքսաբանութիւն, Յ. Կըրճիկեան (1846).— 2. Հանրացոյց պատկեր շերամ պահելու.— 3. Կարճատա վարք Մեծին Նարոյէնի, Հիսարեան (1847).— 4. Ընթերցատիրութիւն, Զօրայեան (1852).— 5. Մանր ուսմունք Դրիստոնէական, Մարկոսեան (1855):

Իր ծննդավայրը Սասգիւղ ամենէն աւելի օգտուած է իր հանրային գործունէութիւնէն, ինք շինել տուած է Այվան-Սէրայ Փիրի-Փաշայի կամուրջը, որուն համար կ'ըսուի թէ առաջին անգամ ինք անցած է վրայէն ձիով և այդ պարագան պատճառներէն եղած է իբր փաստ ծառայելով իր թշնամիներուն: Կառավարութիւնը այս և ուրիշ պատճառներով քիչ ետք քանդած է այդ կամուրջը որուն գոյութիւնը կարեւոր էր:

Դարձեալ Սասգիւղի մէջ Գարա Աղաճի քարափը շինել տուած է, փողոցները վերանորոգած և գիւղին բարեկարգութեան հոգածու գտնուած է:

Կառավարական շրջանակներու մէջ մեծ ազդեցութիւն ունէր շնորհիւ հանրածանօթ Մեծ Եպարքոս Բէշիտ փաշայի որուն մտերիմն ու բարեկամն էր, Ճէզայիրեան անոր միջոցաւ մեծ դեր ունեցած է ազգ. գործերու մէջ և հրովարտակ հանել տալով կայսրէն՝ զրկած է Պատրիարքարան 1847 Մայիս 7 ին որով երկու ժողով հաստատելու արածութիւն կը տրուէր, մէկը 20 աշխարհական անձերէ բաղկացած Գերագոյն ժողով որ հիմա քաղաքական ժողովն է, իսկ միւսը 14 եկեղեցականներէ բաղկացած Հոգեւոր ժողովը, որ հիմա կրօնական ժողովն է, այդ կերպով հիմնարկութիւնը կ'ըլլայ Ազգ. Սահմանադրական կարգերու: Այս երկու ժողովներուն Պատրիարքը պիտի նախագահէր և Գերագոյն ժողովոյ որոշումներուն գործադիրն էր Լօղօճեք անունով պաշտօնակա մը (այժմու գործակա տարր):

1847 Մայիս 9 ին իբր ժողովական Ճէզայիրեանի հետ կ'ընտրուին նաև Պալեան Կարապետ, վառօդապետ ամիրաները և Յ. Կըրճիկեան և ուրիշներ, այս ժողովին կը մասնակցին նաև Էսնաֆները:

Ճէզայիրեանի կարծիքները ազգային շրջանակի մէջ միշտ գերակշռութիւն ունեցած են:

Համակիր եղած է Հայ Թատրոնին հաստատման և հակառակորդ հանդիսացած է ամիրաներէ շատերուն, որոնք խաւարածութեամբ թատրոնին պէտք չէին տեսներ և որոնք ցաւալի է որ յաջողեցան փլցնել տալ առաջին հայ թատրոնը որ հաստատուած էր

1858 թին խառնակի մէջ Աւագի Աւ-
թուն-Տիւրքի միջոցաւ:

Ճեզայիւրեան սովորութիւն ըրած
էր ամէն տօնական օրերու աղքատիկ
տղաքներու հազուադէպ շինել տալ, կը
պատմուի թէ բարեկեանքանի շարաթ-
ները խառնակի աղքատները կերա-
կուր եփելու պէտք չէին տեսնել, ու-
րովհետեւ Ամիրան ինք կը զրկէր ա-
նոնց ուտելիքը:

Սակայն ամէն զօրութիւն շուտով
կը շիջէր, նոյն տառն Օսմ. Կայսրու-
թեան մէջ, և որքան բարձրանալու
կարող ըլլար մէկը այնքան խորունկ
կերպով կ'ըլլար անոր անկումը: Այս
պարագան պատահեցաւ նաեւ Ճեզա-
յիւրեանի, իր պաշտպանին Մեծ Ե-
պարքոս Բէշիւս փաշայի անկումովը,
արդէն ստրկած էր Ճեզայիւրեանի
դէրքը, և իր բազմաթիւ թշնամիներ
ընդմեջ դատած էին զործելու: Իր
չափազանց աչքաւուռ սպանակերպը,
Նէնի Բէշիւսի ծովեզերեայ տպարանքը
ուր մենչեւ ցարդ կը մնայ Մ. Ճ. ըս-
կողքնատառերը Աւստրիական դեա-
պանատուն չէնքին վրայ, վերջապէս
իր կնոջ հագած թանկարժէք քարերէ
կոճակներով հազուադէպ նախանձը շար-
ժած էին արքայական հարէմներու ու-
րոնց վրայ տակցած էր նաեւ պետա-
կան նշանաւոր անձի մը վրայ ունե-
ցած իր խոշոր պահանջքին չկարենալ
զանձումը, որով 1859 թին օր մը յան-
կարծ իրատէ մը ելաւ և իր ամբողջ
հարստութիւնը, կահկարասին և այլն

յարքունիս գրաւուեցաւ մինչև իր
հաշիւներու քննութեանց աւարտումը
որ սակայն երբեք տեղի չունեցաւ:

Ճեզայիւրեան յուսահատ Եւրոպա
ուղեւորեցաւ իր հարստութիւնը ձեռք
բերելու համար, իրեն կ'ընկերանային
իւր խորհրդական Մկրտիչ Բէրէսթէ-
ճեան և իւր քարտուղար Մատթէոս
Մամուրեան («Արեւելեան Մամուլ») ի
խմբագրապետ, 1859 թին է որ Ճեզա-
յիւրեան Լոնտոն կուգայ իր ընկերնե-
րով, քիչ մը տառն պանպոկներու
մէջ բնակելէ ետք տառն մը կը վար-
ձէ: Լոնտոնի մէջ Ճեզայիւրեան կ'աշ-
խատի անգլիական հպատակութիւնը
ընդունի և Անգլիական կառավարու-
թեան միջոցով ետ պահանջել թուրք
կառավարութեանէն տպօրինի կերպով
գրաւուած իր գոյքերը: Դիմումներ
կ'ընէ պետական մարդերու և փառ-
տաւաններու սակայն իր ձեռնարկին
մէջ չյաջողելով յուսախափ 1860 թին
վերադարձաւ հիւանդ և ընկճուած,
բնակեցաւ Գառըզիւղ ուր 1861 Ապ-
րիլ 1ին մեռաւ թշուառ վիճակի մէջ:

Ճեզայիւրեանի մարմինը փոխա-
դրուելով Գառըզիւղէն խառնակի Ապ-
րիլ 2 թին մեծահանգէս կը կատարուի
յուզարկաւորութիւնը և Ներսէս Վ.
Վարժապետեան կը խօսի նշանաւոր
գամբնական մը «ունայնթութիւն ու-
նայնութեանց» ու մարմինը կը թաղ-
ուի խառնակի գերեզմանատունը ուր
հիմա քարի կտոր մըն ալ չկայ որո-
շող այդ մեծ մարդուն գերեզմանը:

ՖԻԶԻԲԱ ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ՄԵԼԻՔՅԱՅԵԱՆ

1788 — 1855

77 Ֆիզիւս Պօղոս Պատուելի

տութեան նուիրուած անձ և որքան
որ ալ այժմու գիտական լայնածաւալ
մթնադարին մէջ փոշիի հատիկի մը
արժէքն իսկ ունենալու իրաւունք
չունի, սակայն նկատելով իր ժամա-
նակը, իր լուսաւորութեամբ փափաքնե-
րը և մանաւանդ այն սերմը որ ցա-
նած է իր յաջորդներուն համար ծն-
ցնելով գիտութեան սէրը, կ'ընեն
զինքը արժանիքի տէր հայ գիտնա-
կան մը:

Սիմօն Մելիքխանի զաւակն էր
Պօղոս որ 1788 թուականին ծնած է
Գըրգ Աղաճի մէջ, իր մանկութեանը
դպրոց կ'ընթաց թէ, բայց երբ ա-
ւելի կը խելահաս լի զգոնանալով իր
հոն ստացած ուսմանքէն իզմիր կը
մեկնի և կ'աշակերտի Տ. Օհան Վա-
նանդեցի քահանային, երբ արդէն 17
տարեկան էր:

Սակայն իր յիշատակութեամբ հոն
երեք տարի ապարդիւն աշխատելով
Պոլիս կուգայ պանդուխտ և անօգնա-
կան, երբ հազիւ 20 տարեկան էր:

Պոլսոյ մէջ բոլոր պատուելիներ-
բուն կը յաճախէ և բնագիտութեան
վրայ փոքրիկ գրքոյկ մը կը պատ-
րաստէ ձեռագիր, որու մէջ Ֆիզիքա
քիմիոյնական կրօնքի ճշմարտու-
թիւնը բնականէն հաստատած է:

Այդ միջոցներուն Փէշաբադեան

Գիտութեան աշխարհին մէջ Հայը
ամենէն քիչ ներկայացուցիչները ու-
նեցած է անցեալ դարուն և եղած բա-
ցաւորութիւններն ալ երբեք չեն կրցած
զերծ մնալ կրօնքի ազդեցութենէն որ
կերպով մը հեռու պահած է միշտ հայ
միտքը գիտութենէն: Մէկ քանի հայ
բժիշկներէ զատ Ֆիզիքա Պօղոս կը
մնայ միակ բացառութիւնը իբր գի-

Թիւնը կրօնի հետ զուգընթաց տա-
րածուի ողբին մէջ, իր բնական գի-
տութեանց համութեանէն է որ Ֆիզիքա
պատուանունը տրուած է իրեն, ունի
անտիպ գիրքեր, և Տրամաբանութիւ-
նը որ երկու անգամ տպուած է իր
մահէն ետք:

Ֆիզիքա խեղճ վիճակով իր մահ-
կանացուն կնքեց 68 տարու 1855
Յունիս 9 ին Ալի փաշա խանի մէջ և
թաղուեցաւ Պալլադի Տէր Գրիգորի-
սի թաղը:

Իր ձեռագիր նամակը ուղղուած
է Նիկողոս աղա Պալեանի:

ԱՆԵԿԴՈՏՆԵՐ

ՖԻԶԻԿԱ ՊՈԴՈՍ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Իր կեանքէն շատ անկողններ կան,
քանի մը կարեւորներն հոս կը գե-
ղենք քաղելով ծանօթ գրագէտ Արամ
Անգոնեանի «Պեղնեան Ամիրա» գործէն
որ «Կառափնաս»ի մէջ հրատարակ-
ուեցաւ եւ որ դժբախտաբար կիսատ
մնաց:

Պեղնեան Օրթոգիւղ ամառանոց
գացած էր:

Իրիկուն մը՝ մութին կը մնայ, և
ուշ ատեն տուն գացած միջոցին կը
հանդիպի գինովի մը՝ որ իր վրայ կը
գլորի: Պեղնեան կ'ուզէ խուսափիլ,
բայց ժամանակ չունենար: Գինովը իր
վրայ կ'իյնայ ճշմարտապէս անգիտա-
կից վիճակի մը մէջ, և երկուքը մէկ
գետին կը գլորին՝ տակաւին նոր գող-
րած անձրեւէ մը գոյացած ցելին մէջ:
Ամիրան՝ մեծ դժուարութեամբ միայն
կը յաջողի ինքզինքը ազատել գինո-
վին գրկախառնումէն և ոտքի կ'ելլէ
գարհուրելի բարկութեան մը մատ-

նուած: Երբոր տուն կը մտնէ, անե-
ցինքը իրար կ'անցնին զինքը այդ-
պէս ցեխաթաթաւ տեսնելով: Ամէն
մարդ իր քովը կը փութայ, և բերնէ
բերան՝ հարցումները իրարու կը յա-
ջորդեն անընդհատ:

— Խեղճ, Ամիրա՛, վա՛ր ինկար:
Բայց Պեղնեան ոչ մէկուն կը պա-
տասխանէ, և հազիւ թէ նշանոցի հը-
րաման կ'ընէ որ ջուր ու հազուա-
բերն:

Մտքորուելէ վերջն ալ իր կիրքը
չի սմբիր: Կերակուրի ժամը կուգայ
կ'անցնի զուր տեղը կէս-բերան հրա-
ւէրներ կ'ուղղեն իրեն: Բողոքներն վը-
րայ երկնցած՝ կը խոկայ իր դրդու-
թեան առիթ տուող պատահարին վը-
րայ: Երբեմն երշեմն,

— Մե՛ծդ Աստուած, կը մըմնջէ՝
կարծես դուրս ժայթքելու պատրաստ
հայհոյութիւն մը խեղդելու համար:

Տնեցիները կը գգան թէ փոթորիկ
մը պիտի պայթի, և մէկիկ մէկիկ կը
հեռանան՝ նոխազ քառութեան չղա-
նալու համար:

Կէս ժամու չափ այդպէս մինակ
մնալէ վերջ, յանկարծ քանի մը ծափ
կը զարնէ. ամէն մարդ՝ կարծես զսպա-
նակէ մը մղուած՝ ոտքի կ'ելլէ և իր
քով կը փութայ հրամանը ստանալու
համար:

— Պօղոս Պատուելին արթո՞ւն է,
կը հարցնէ Պեղնեան:

— Ո՛չ, ամիրա՛, կը պատասխանէ:

— Հաց կերա՞ւ:

— Ոչ:

— Դացէք արթնցուցէք և ըսէք
որ ինծի գայ:

— Հրաման է, ամիրա՛

Պատուելին գոյնը կը նետէ
երբոր իրեն կ'իմանացնեն թէ Ա-
միրան զինքը կ'ուզէ: Կը գգայ թ-

ինք զո՛հ պիտի երթայ անոր բարկու-
թեան, կը քարոհայ կը մնայ անկող-
նին մէջ, ու տենդագին մոլեգնու-
թեամբ մը աչուրները կը չփէ:

Բայց կարելի չէ ամիրային մէկ
խօսքը երկուք ընել: Ճարահատ կ'ել-
լէ անկողնէն և նիւպակն վրան առնե-
լով, դողդողալով վար կ'իջնէ, ու բա-
րեւի կը կենայ ամիրային տօջէ:

— Պատկած էիր, կը հարցնէ
Պեղնեան:

Պօղոս՝ հազիւ թէ գլխու տարտամ
շարժում մը կ'ընայ ընել:

— Ինչո՞ւ հաց չկերար, կը հար-
ցնէ նորէն ամիրան:

Պատուելին կը գգայ թէ բարկու-
թիւնը դուրս առլու առիթ մը կը
փնտռէ, և լսիկ մնջիկ կը պատրաս-
տուի հարուածը ընդունելու, երբ իր
բնական արթնամտութիւնը օգնու-
թեան կը հասնի իրեն: Միտքը կը
գործէ ինքնաբերաբար՝ ստրուռի
վազքի մը չափ արագ, և հաճելի պա-
տասխան մը կուգայ կը թափ չըր-
թունքին ծայրը:

— Ամիրա՛, կ'ըսէ, ծառին բունը
անունդ չառած՝ ճիւղերը ի՞նչպէս կը շ-
տանան:

Պեղնեան կը սիրէր այս անտակ
պատճառարանութիւնները: Յաճախ
ամբողջ օրը զինքը խօսող կիրք մը
վայրկենապէս կը լծանար, կը հան-
դարտէր միտի սրամիտ բառի մը չը-
նորհիւ: Միեւնոյն բանը կը պատահի
նաեւ այդ իրիկունը: Ամիրային գէմքը
զոհունակ արտայայտութիւն մը կը
ստանայ, և Պօղոս կը գգայ քան կը
տեսնէ ժպիտ մը՝ զոր Պեղնեան զուր
տեղը կը ձգնի քողարկել:

— Նստէ նայի՛մ, պատուելի՛, կ'ը-
սէ վերջապէս:

Գինովին խնդրը կրկին միտքը

կ'իյնայ, ու գէմքը նորէն կը մթադ-
նի: Երկար միջոց մը կ'անցնի սպառ-
նալից լուծեամբ մը, մինչև որ կը
հարցնէ Պօղոսի:

— Պատուելի՛, դուն խելացի
մարդ մըն ես, քու խելքդ իմինէս ալ
բարձր է . . .

— Բաւ լիցի, Ամիրա՛ . . .

— Դուն իմ խօսքիս նայէ . . .
միտքս բան մը կայ, ժամ մըն է նըս-
տեր կը մտածեմ, չեմ կրնար մեկ-
նութիւն մը տալ . . . գիտե՞ս տա ի-
րիկուն ինչ պատահեցաւ ինծի:

— Խեղճ է անշուշտ . . .

— Պեխե՛ր է պեխե՛ր . . .

Ու կը պատմէ գինովին պատու-
հարը:

Պատուելին քանի մը անըմբռնե-
լի բառեր կը կ'իմայ: Արդէն իսկ
զգացած է թէ ի՞նչ պիտի հարցնէ ի-
րեն, ու պատասխան մը կը պատրաս-
տէ: Ամիրան կը շարունակէ:

— Հիմա ինծի տէրտ եղաւ գնաց,
կը մտածեմ, կը մտածեմ՝ բան մը չեմ
գտներ . . . Ինչո՞ւ գինով մարդոց վրայ
խելք ու միտք չի մնար . . .

Պատուելին պատասխանը պատ-
րաստած է:

— Ամիրա՛, կ'ըսէ, մարդուս գը-
լախը չորս անկիւն ունի, մէկ ան-
կիւնը խելքը նստած է, միւս անկիւնն
ալ միտքը, իսկ մնացեալ երկու ան-
կիւնները պարտապէս են . . .

— Ինտո՛ր, ինտո՛ր . . . մէյ մըն
ալ ըսէ . . .

Պատուելին կը կրկնէ ըսածը ու
կը շարունակէ:

— Երբ որ մարդ մը կ'երթայ
գաւաթ մը օղի կը խմէ, օղին հուր-
քը վեր՝ գլխուն մէջ կ'ելլէ և պա-
րտապէս անկիւններէն մէկը կը բազմի . . .
մէկ հատով չյաղհնայ, և երկրորդ

գաւաթ մըն ալ պարպէ, անոր ալ հուրքը վեր կ'ելլէ՝ միւս պարապ ան- կիւնը կը տեղաւորուի... Երբորդ գաւաթին հուրքն ալ այդպէս վեր կ'ելլէ, բայց չորս անկիւններն ալ բռնուած ըլլալով՝ մէջտեղը կը մնայ... այն ատեն խելքը կ'ըսէ մտքին... միտք աղբար, նոր հիւր եկաւ, ան- քաղաքավարութիւն է որ մենք նըս- տինք և մեր հիւրը ոտքի վրայ մնայ, տեղը իրեն տուր... միտքը կը մը- տածէ որ խելքը իրաւունք ունի, տե- ղէն կ'ելլէ և հիւրը իր անկիւնը կը հրամցնէ... Երբ որ չորրորդ գա- ւաթի մը հուրքն ալ գլուխը բարձ- րանայ՝ այս անգամ խելքը տեղէն կը թռի՝ որպէս զի հիւրը ոտքի վրայ չմնայ... անա այսպէս օղիին հուրքը ամբողջ գլուխը կը բռնէ, ոչ խելք կը մնայ ոչ ալ միտք...

Ամիրան չաչուն ու չոնգալից քահ- քահով մը կը կնքէ պատուելիին հե- տեւութիւնը: Ամբողջ վայրկեաններ անձնատուր կ'ըլլայ այդ գուարթու- թեան, որ կրկին կը չէնցնէ տունը:

— Ապրիս, հաղա՛ր ապրիս, պատ- ուելի՛, կ'ըսէ, հիմա՛ քէյֆա տեղը բերի՛ր:

Յետոյ, ծափ զարնելով, կը հրա- մայէ ներկայացող սպասաւորին:

— Շո՛ւտ, կերակուր բերէք...

Կատարեալ հրճուանքով սեղան կը նստին, կ'ուտեն ախորժակով ու զուարթութեամբ: Ամիրան այնքան ուրախ էր որ սեղան կը նստեցնէ իբր պատասպարեալ իր տունը գտնուող պա- ւաւ մը ուրկէ միշտ հեռու կը փախ- չէր անտանելի շատախօսութեանը հա- մար: Եւ սակայն, շուտ կը զգլտայ Պառուը՝ ամիրային գուարթ տրամա- զրութենէն քաջալերուած՝ կը քակէ կողակին կապերը ու կը սկսի չաղա-

կրատել, կը խօսի անվերջ, անդադ- րում: Պէզճեան չուզեր անոր սիրտը կտրել, և ոչ իսկ դիտողութիւն մը կ'ընէ: Միայն, միջոց մը, Պողոսի կը դառնայ ու կը հարցնէ:

— Պատուելի՛, ինչո՞ւ ծերերը տրտնա կ'ըլլան:

Պատուելիին քով պատասխան կը պահար:

— Մարդուս ոյժը, կ'ըսէ, ոտուը- ներէն կը սկսի... աղայութենէն մինչև տասնըկէց տարին մարմին ա- մենէն զօրաւոր մասերը ոտքերն են... տասնըկէցէն սկսեալ այդ ոյժը մէջքը կը բարձրանայ և այնտեղ կը մնայ մինչև քառասունը... անկէ անդին, կամաց կամաց վեր կ'ելնէ, կղակին կը հասնի և հոն կանգ կ'առնէ... ասոր համար է որ ծերերը կրնան ե- րիտասարդներէն աւելի շատ խօսիլ:

Այս պատասխանը ոչ նուազ զը- ւարթութիւն կը պատճառէ ամիրային:

Պատուելին ուշ առնէ պառկելու՝ կ'ելլէ, բայց վերմակը բացած ատենը զարմացմամբ կը տեսնէ որ անկողինը բռնուած է: Բնաւ չէր սիրեր անկո- ղինը բաժնել ուրիշի մը հետ, բայց այն իրիկունը չի նեղանար այդպէս անկող հիւր մը գտնելով վերմակին տակ: Ուրովհետեւ՝ անկողին մէջինը ուրիշ բան չէր՝ այլ հաճոյատեսիլ, գը- րաւիչ ու կսկիւր... քսակ մը:

Եւ չի նեղանար անոր համար որ ամիրային ձեռքէն ելած քսակները երբեք պարապ չէին ըլլար...

Իր ժամանակին ամենէն նշանա- ւոր բնագէտն էր, ասկէ զատ համայ- նագիտական ծանօթութիւն ունէր քիչ մը ամէն բանի, և մասնաւորաբար գիտական և բնագիտական խնդիր- ներու մասին: Կրօնական իրերով ալ կը հետաքրքրուէր, բայց աւելի կը-

բօնքին ներշնչած բարոյական պար- ստաւորութիւններն էին որ զինքը կը յանգուցանէին, քան գաւառաբանա- կան կնճիռներն ու պայքարները:

Մինչև տասնըկէցերորդ տարին Իզմիրի մէջ ուսանելէ վերջ՝ յանձնա- րարագրով մը Պոլիս կուգայ ու կը ներկայանայ Պէզճեան ամիրային՝ ու մարմնոցը կը գտնուէր:

Ամիրան՝ առաջին վայրկեանէն իսկ կը համակրի այդ սիրուն ու գը- րաւիչ պատանին:

— Խելքդ աչքերուդ մէջ գրուած է, կ'ըսէ անոր, բայց անուագ ո՞ւր կարգամ:

Պողոս՝ յանձնարարագիրը կը հա- նէ վերարկուին դրպանէն և ամիրա- յին կուտայ:

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, կ'ըսէ Պէզճեան կարգալէ վերջ, բա՛ն սորվիլ կ'ուզես:

— Ես ճշմարտութիւնը ճանչնալ կ'ուզեմ, և ճշմարտութիւնը ուսմուն- քով կը ճանչցուի, կը պատասխանէ Պողոս, ես լեցուն կամ թեղ մըն եմ, կ'ըսեն թէ շատ իւղ կայ այդ կանթե- ղին մէջ, բայց մէկը պէտք է վառէ կանթեղը որպէս զի լոյս տայ:

Այս պատասխանը այնքան հաճելի կը թուի Պէզճեանի որ պատանին վար կը դնէ իր տանը մէջ ուր այդ կար- գի պատասպարեաներ, մեծ մասամբ ուսուցիչ, անպակաս էին արդէն:

Ժամանակին ամենէն նշանաւոր ուսուցիչը՝ Փէշախմալճեան Գրիգոր պատուելին՝ Պէզճեանի մտերիմ բարե- կամն էր, և կը դատախօսէր Օրթա- գիւղի վարժարանին մէջ: Շուրթ չէր անցներ որ քանի մը անգամ ճաշի չգար ամիրային տունը՝ ուր ընդհան-

րապէս կը խօսակցէին կրօնքի և ուս- ման վերաբերող հարցերու մասին: Պէզ- ճեանի կրթական բարեգործութեանց մեծագոյն մասին թելադրիչը այդ նշանաւոր ուսուցիչը եղած է:

Իրիկուն մը՝ Փէշախմալճեան ճա- չի եկած ըլլալով, ամիրան անոր կը ներկայացնէ Պողոսը:

— Պատուելի՛, կ'ըսէ, այս տղուն հոգը քեզի... լաւ տեղէ յանձնարար- ուած է, շատ ալ պատուական տղայ է:

Պատուելին քանի մը հարցումներ կ'ուղղէ Պողոսի, և կը զարմնայ ա- նոր արթնամտութիւնն ու հմուտ- թիւնը տեսնելով: Յաջորդ օրն իսկ Ֆիզիքա կը սկսի աշակերտիլ Փէշախ- մալճեանի, ուրկէ անհունապէս կ'օգ- տուի: Միւս կողմէ, հետզհետէ ալ ա- լելի համակրութիւն կը ներշնչէ իր պաշտպանին, որ շարունակ տունը գտնուող երկրորդական ուսուցիչնե- րու հետ մրցման կը դնէ զայն, և կը հրճուի տեսնելով թէ յաղթութիւնը երբեք ուսուցիչներուն չի մնար: Այդ յաղթանակները ա՛յնքան կը բազմա- պատկուին որ Ֆիզիքա կը սկսի ար- գաստիլ ամիրային տունը խմբուած գահատիլ ամիրային տունը խմբուած չի դիմանար, և արհամարհոտ չեչուով մը կը պոռայ մէկ քանի ուսուցիչնե- րու՝ որոնք յաղթանակ մը տանելու յոյսով բանավէճի բռնուած էին իրեն հետ և չարաչար պարտուած:

— Ես այստեղ բան սորվելու ե- կայ, և կը սորվեցնե՛մ կոր...

Ուսուցիչները իրենց վրէժը լու- ծելու միջոց մը կը տեսնեն այդ խօս- քերուն մէջ, և Փէշախմալճեանը զըտ- նելով:

— Պատուելի՛ կ'ըսեն, ագռաւը կը մեծցնես որ ա՛յլքդ հանէ:

— Ի՞նչ կայ որ:

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, երէկ Ֆիզի-
քա ըսաւ թէ ինք սորվելու համար
Պոլիս եկեր է և իր վարժապետին
բան կը սորվեցնէ . . .

— Վա՛յ անիծած չուն, կը գոռայ
Փէշտիմալճեան, ասա՛նկ, հա՞ . . .

Եւ աջ ձեռքին ցուցամտաւ պա-
տին քսելով կը յարէ .

— Թող աս նշանը այստեղ մնայ,
և ես անոր խելքը գլուխը կը բերեմ .

Քանի մը օր վերջ, աննշան զան-
ցառութիւն մը պատճառ բռնելով,
Ֆալախալի կը քաշէ զայն և անխնայ
հարուածել կուտայ .

Ֆիզիքա գուր տեղը կ'աղերսէ,
գուր տեղը կը պուռայ թէ յանցանք մը
չէ գործած .

— Ծօ՛ չուն, կը գոռայ Փէշտի-
մալճեան, ծօ՛ լեզուդ այդքան երկըն-
ցաւ որ վարժապետդ կ'ուրանաս .

— Պատուելի՛, ես չուրացայ, կը
մնջէ խեղճը .

— Հապա գուն չըսի՞ր ամիրային
տունը թէ վարժապետիդ ալ բան կը
սորվեցնես .

— Սուտ է, պատուելի՛, սուտ է . . .

Եւ խնդիրը նոյնութեամբ կը
պատմէ Փէշտիմալճեանի, սրտանց բան
մը ծածկելու . Փէշտիմալճեան կը
զայրանայ այդպէս նենգօրէն խաբուած
և անարդար գործ մը տեսած ըլլա-
լուն համար, և իրողութիւնը կ'իմաց-
նէ ամիրային որ իր կարգին զարհու-
րելի բարկութեան մը կը մատնուի .
նոյն իրիկունն իսկ՝ բանասարկուէերն
փառաւոր ծեծ մը կ'ուտեն Ֆիզիքայի
ներկայութեան, և օրը առտու չեղած
կ'աքսորուին՝ այլեւս անգամ մըն ալ
Պոլիսը չտեսնելու համար .

Եւ որպէս զի փոխարինութիւն
մը ըլլայ անոնց անիրաւութեան զո՛ւ-

հին. Փէշտիմալճեան՝ ամիրային խոր-
հուրդով՝ Ֆիզիքան պատուելի կը
հռչակէ հանգիստաւորապէս .

*
* *

Պէզճեանի սէրն ու պաշտպանու-
թիւնը այլեւս բնաւ չպիտի պակսէին
Մելիքչահանի վրայէն . Ֆիզիքա ար-
տաքոյ կարգի բանդէտ մարդ էր, ա-
ւելի ըլլալով՝ սրամիտ ու պատրաս-
տաբան էր, յատկութիւններ՝ որոնց
սիրահարն էր ամիրան . Մելիքչահան
անոր զմայլանքը գրաւած էր նաեւ իր
ուղիղ և անհնգ բնաւորութեամբ .
Պէզճեան մինչև վերջին չունչը սա
համոզումը փայփայած է թէ ինք ոչ
մէկ դիրքի կրնար հասնիլ՝ առանց իր
անհատական յատկութեանց . Հետեւա-
բար՝ իր չուրջի մարդոց նիւթական
կարողութեան, դիրքին ու աստիճա-
նին այնքան կարեւորութիւն չէ ըն-
ծայած՝ որքան անուց բարեմասնու-
թեանց .

Մելիքչահան քծնող ալ չէր, ինչ-
պէս կ'ըլլային սովորաբար ժամանա-
կին միւս պատուելիները որոնց յա-
ջողութեան մեծագոյն միջոցը քծինքն
ու գեանաքարչութիւնն էր . Ուղիղ
մարդ ըլլալով, կը մնար համարձակ ու
ճշմարտասփոս . Ո՛չ պատիւը կը սիրէր,
ո՛չ դբամը, ոչ ալ գովեստները . Աչ-
խարհային իրերը իրեն համար չէին .

— «Միայն կարգաւ և ուսումնասիրել,
միայն սորվիլ ու սորվեցնել» . — Այս
եղած է իր էութեան գրեթէ միակ ու
կարեւորագոյն մտահոգութիւնը .

Այդ միանգամայն գեղեցիկ, ան-
նենգ ու բարձր հոգին բնականաբար
քողարկուած չպիտի մնար ամիրային
խորաթափանց աչքէն . Այդ է պատ-
ճառը որ Մելիքչահան մինչև իր մա-

հը չէ՛ բաժնուած քովէն, իրեն հետե-
ւած է շուքի մը պէս, և շատ մեծա-
գործութեանց թելադրիչը, ինչպէս
նաեւ դժուարին ժամանակին ու մէջ
իմաստուն խորհրդատու մը եղած է .
Այս է պատճառը որ իր մասին այս-
քան կը ծանրանանք .

Շատ հազուադէպ առիթներու մէջ
միայն ամիրային սիրալիր վարմուն-
քը եղծուած է, ան ալ ծայրայեղ
սրանեղութեան պահերուն՝ որոնց մի-
ջոցին իր աչքին ոչինչ կ'երեւար .
Իբր ճշմարտապէս աստուածավախ
մարդ՝ ամիրան չէր հայոյէր, ոչ ալ
հայոյողները կը սիրէր . Փողոցէն ան-
ցած ատենը՝ եթէ երբեք հայոյու-
թիւն մը լսէր՝ անպատճառ «Մեղա՛յ
Աստուծոյ» պիտի մրմնջէր . Անգամ
մը՝ մինչդեռ եկեղեցիի մը տաջեւէն
կ'անցնէր իր ալլալին հետ, այնպէս
կը պատահի որ երկու խանութպան-
ներ կռիւի բռնուին իրարու հետ և
կռիւը անլուր յիշոցներով համեմէն .
Ամիրան բուռ մը դրամ կուտայ ալ-
լալին, և եկեղեցիին դուռը ցուց-
նելով .

— Գնա՛ սըկէ խոշոր մօմ մը վա-
ռէ, կ'ըսէ, թերեւս Աստուծոյ հաճոյ
կը թուի և այս մարդոց մեղքին կը
ներէ .

Եթէ արտակարգ բարկութեան
մը մատնուած ըլլար՝ շատ շատ «չան
զաւակ» կը պուռ գիմացինին, ուրիշ
ոչինչ . Այդքանն իսկ կարծես չուղե-
լով կ'ըսէր, բայց ինչ օգուտ որ բար-
կութիւնը մարելու համար անհրա-
ժեշտ պէտք էր անհաճոյ խօսք մը
կամ բռն մը . Հայոյութիւնը այն
ատենի մարդոց համար մահաւանդ
հոգւոյն հովանաւն էր, — ինչպէս կ'ը-
սեն մինչև հիմա, — և առաւելապէս
Ահնցի ամիրաներն ու արհեստաւոր-

ները գիտէին բանաստեղծական ե-
րանգներ տալ այդ հովանաւին շար-
ժուճեւերուն .

Մելիքչահան ալ՝ ամէն անգամ
որ ամիրային սրանեղութեան տեղէ
կուտար, ընդհանրապէս այդ «չան զա-
ւակ» անունով կը մկրտուէր . Ժամա-
նակին մարդոց հայոյութեանց հետ
բաղդատելով՝ այդ բռնը սեր ու մեղր
էր, բայց կրկին պատուելին չէր սի-
րեր այդ պայմաններուն մէջ կատար-
ուած կրկնամկրտութիւն մը՝ որ իրեն
հետ կ'անարգէր նաեւ իր հայրը . Ֆի-
զիքա կ'ուզէր այս պարագան հասկըց-
նել ամիրային, բայց յարմար առիթի
մը կը սպասէր՝ որպէս զի զայն չվի-
րաւորէ .

Այդ տեսակ առիթ մըն էր Մե-
լիքչահանի հետապնդածը . Ինք ալ
շատ լուր կը ճանչնար մարդիկը, և
ամէն մարդէ աւելի՝ ամիրան . Կ'ու-
զէր քարը անա՛նկ մը տեղաւորել որ
թէ՛ պէտք եղած աղղեցութիւնը ընէր,
և թէ մանաւանդ, — ամենէն կենսա-
կանը, — գլխուն փորձանք մը չը
բանար .

Եւ անա թէ ի՞նչ պայմաններու
մէջ իր փափաքին կը հասնի .

Իրիկուն մը՝ երբ ամիրային հետ
տուն կը դառնար, երկու չուններ կ'ել-
լեն իրենց գէմը, երկուքն ալ փրփը-
րած ու չողիքոտ, և իրարու վրայ
յարձակելու . իրար բղքտելու տրամա-
դրութեան մը մէջ .

— Աս ի՞նչ սոսկալի աղմուկ է,
կ'աղաղակէ Պէզճեան՝ չուններուն կա-
տաղի հաչիւններէն նեղուելով .

Յետոյ, Մելիքչահանի գառնալով,
կը հարցնէ .

— Պատուելի՛, արդեօք ինչո՞ւ կը
հաչեն այս չուններ .

— Անոնք չեն հաչեր, կը պա-

տասխանէ պատուելին:

— Չեն հաշէ՞ր... հապա լի՞նչ է ըրածնին...

— Ամիրա՛, կը խօսին կոր...

— Չըսե՞ս, շուներն ալ լեզու ունին. մարդու պէս կը խօսին, վրայ կուտայ ամիրան՝ հեգնական չեչտով մը:

Մեղիքչահեանի մաքին մէջ գաղափար մը ծագած է, այս պատճառաւ աւելի կը գրգռէ ամիրան:

— Հարկա՛ւ լեզու ունին... շուն ըլլալով՝ ինչո՞ւ չպիտի խօսին...

— Վա՛յ, լեզու ունին, կ'ըսէ ամիրան, ուրեմն գիտես թէ լի՞նչ կը խօսին:

— Գիտեմ, կը պնդէ պատուելին:

— Է՛, լի՞նչ կ'ըսեն իրարու...

— Ան գեղին շունը աս ճերմակ շունին մարդու զաւակ կ'ըսէ կոր, աս ճերմակ շունն ալ անոր կ'ըսէ կոր որ ինչո՞ւ կը հայնոյես, ես մարդու զաւակ չեմ, ես բուն իսկ շան զաւակ շուն եմ...

Ամիրան՝ նախ չի հասկնար այս բացատրութեան իմաստը, և կուշտ խնդուք մը կը ծագէ ըսելով.

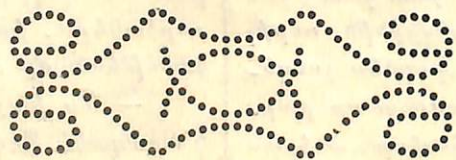
— Աֆէրի՛մ, պատուելի, քերհիմա-

նուքեանդ ըսելիք չկայ, բայց ինչո՞ւ աս ճերմակ շունը մարդու զաւակ ըլլալ չուզեր... մարդը շունէն ալ գէշ արարած է...

— Չէ՛, ամիրա, բայց քանի որ ամէնքս ալ ոչխարն եկած ենք Նախախնամութեան իմաստուն կարգադրութեամբ, պէտք է մեզի համար սահմանուած սեռին մէջ մնանք, անկէ դուրս չելլենք, ոչ ալ ուրիշները անկէ դուրս նետենք... ան գեղին շունը աս ճերմակ շունին մարդու զաւակ ըսելով, դա՛ն կերպով մը դուրս հանած եղաւ Նախախնամութեան սահմանած սեռէն, հետեւաբար՝ անոր հայնոյեց... ո՛չ միայն հայնոյեց այլ նաեւ Նախախնամութեան կարգադրութիւնը փոխել ուզեց, մեծ ու անքաւելի մեղք գործեց Նախախնամութեան դէմ...

Այս բացատրութեան վրայ միայն ամիրան կը հասկնայ թէ լի՞նչ ըսել կ'ուզէ Մեղիքչահեան:

Յայտնի չէ թէ անկէ ետքը կը գործածէ՞ «չան զաւակ» խօսքը, բայց գոնէ պատուելին այլեւս անգամ մըն ալ զայն չի լսեր ամիրային բերնէն:

Յիշատակարան մեր երկասիրութիւնը որ հրատարակուած է 1909-1914 շրջանին և որ պատկուած է «Սահակ Մեսրոպեան» 1912 ասորոյն մրցանակաւ, ըստ կտակի բարեյիշատակ Յովսէփ Իզմիրեանցի, բոլորովին սպառած է: Ամէն կողմէ մեզի եղած խնդրանքներուն գոհացում տալու համար հետզհետէ կը հրատարակենք Հայ երեւելիներու կենսագրականները, լուսանկարները, դրութիւնները և նմանահանութիւնները իրենց գործորուն հետ, անոնք որոնք հրատարակած ենք և անոնք որոնք չեն հրատարակուած այն ատեն: Նկատելով գործին բազմաձախ հանգամանքը, «Յիշատակարան Մատենաշար» անունով պրակներ կը հրատարակենք, սպասելով հասարակութեան քաջալերումներն:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԸ ԼՐԱՅՈՒ Է:

ՄԵՐ ՎՃԱՐՈՂ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԸ

ԳԱՀԻՐԷ

Տիարը ձանիկ Չաքըր Բ. լաւ թուղթ
Իօթէն Փափազեան Բ.
Արմենակ Սանտալեան Բ.
Գրիգոր Լեւոնեան Բ.
Սարգիս Պօղիկեան Բ.
Տիգրան Մէրճանեան Բ.
Նուպար Գէորգեան Բ.
Արմենակ Պետեւեան Բ.
Տօքթ. Ժամկոչեան Բ.
Պետրոս Խրլաքեան Բ.
Մկրտիչ Լէյօզեան Բ.
Տօքթ. Վարդերեան Ա.
Կարապետ Երզնկացեան Ա.

ԳԱՀԻՐԷ

Տեարը Մեսրոպ Գուլումճեան Բ.
Հայկ Ճերահեան Բ.
Մասիս Պետրոսեան Բ.
Տիկին Ա. Բոլատ Բ.

ՍՈՒԷՉ

Տիար Յ. Մխիթար Ph. Cleopatra Ա. Բ.

ԱՂԵՔՍԱՆԳՐԻՒԱ

Տիկին Երկաթ Բ.

ՃԻՊՈՒԹԻ

Տիար Լեւոն Գալֆայեան Բ.

ՆԻՍ (Ֆրանսա)

Տիար Երուանդ պէյ Աղաթոն ինչպէս որ Ա. հատորին համար կարեւոր գումար մը զրկած էր առ ի քաջալերութիւն, նոյնպէս այս անգամ եւս 4 ոսկիի գումար մը զրկած է, և որուն համար հրապարակաւ իմ շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ և ատոր փոխարէն կը զրկուի զանազան վարժարաններու Ա. և Բ. հատորներէն:

Սոյն բազմաձախ «Յիշատակարան»ի համար եղած սոյն նուէրները մեզ պիտի քաջալերեն որպէս զի աւելի արագօրէն հրատարակենք պրակները: Իցիւ թէ մեր իւրաքանչիւր բաժանորդ մեզ բաժանորդ մը գտնէր, որով աւելի շուտով աւարտէինք մեր հրատարակութիւնը:

Շնորհակալութիւն նաեւ Տիար Մեսրոպ Գուլումճեանի որ կը շարունակէ իր նուիրատուութիւնը «Յիշատակարան»ի Բ. հատորին, նուէր Մանիսալեան վարժարանին:

Բացում է «Bibliothèque de l'Université» Բ. Հատորի բաժանորդագրութիւնը
10 պրակի բաժնեգինն է 25 Ե. Գ. պրակը 2 1/2 և Արտասահման 30 Փր.,
Ամերիկա 1.50 տօլար: Առաջին Հատորը կը վաճառուի 30 Ե. Գ.
Հասցէ՝ VAHAN ZARTARIAN, 18, Rue Tewfik — LE CAIRE Egypte)

Cliché

«KALEA»

Imprimerie AGOP PAPAZIAN - 3, Midan Suarès, Le Caire (Egypte)